

Μια θεωρητική προσέγγιση στους Τρόπους Παραγωγής

Η επιρροή στη φύση

γράφει ο ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΠΑΛΕΞΙΟΥ*

Εκκινώντας από τη μαρξική θεωρία των τρόπων παραγωγής επιχειρείται μία συγκριτική καταγραφή των χαρακτηριστικών των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής στη δουλοκτησία (ΔΤΠ), τη φεουδαρχία (ΦΤΠ) και τον καπιταλισμό (ΚΤΠ). Αφού αποσαφηνιστούν τα βασικά χαρακτηριστικά τους καθώς και έννοιες όπως «φύση», «φυσικά όρια» κ.ά., αναζητείται ο βαθμός επιρροής και μετασχηματισμού που ασκούν (ή τους ασκήθηκε) από τη φύση. Διαπιστώνεται ότι κάθε τρόπος παραγωγής διαφέρει ως προς τη διαμόρφωση και τη λειτουργία των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Για καθέναν, αντιστοιχεί μία ειδική (κοινωνική) σχέση με τη φύση, η οποία διαμορφώνεται στο βαθμό που η παραγωγή τη μετασχηματίζει.

Με βάση τη μαρξική θεωρία για το κέρδος ως κίνητρο της καπιταλιστικής παραγωγής και ανάπτυξης, επισημαίνεται η ειδοποιός διαφορά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής έναντι των υπολοίπων. Προκύπτει ότι το κίνητρο για κέρδος και ο καπιταλιστικός ανταγωνισμός είναι παράγοντες ανάπτυξης για το κεφάλαιο με σοβαρό αρνητικό αντίκτυπο στη φύση και την ανθρώπινη κοινωνία.

1. Αρχικές εννοιολογικές επισημάνσεις: μια θεωρητική οριοθέτηση

Στη μαρξική θεωρία των τρόπων παραγωγής αναλύονται τα χαρακτηριστικά που διέπουν τις κοινωνικές σχέσεις σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα και ερμηνεύονται ως ταξικές σχέσεις κυριαρχίας και εκμετάλλευσης (Μηλιός, 1997). Με την εισαγωγή της έννοιας του τρόπου παραγωγής, η μαρξική ανάλυση προσδιορίζει ένα διαμορφωμένο ιστορικά συνδυασμό των κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες με τη σειρά τους συγκροτούν τις «σχέσεις παραγωγής»¹, καθώς και την οικονομική του δομή (Economakis & Sotiropoulos, 2004· Οικονομάκης, 2000). Ο τρόπος παραγωγής αποτελεί το σύνολο ορισμένων «ενδοφυών κανονικοτήτων» που «ρυθμίζουν» τις κοινωνικές σχέσεις, χωρίς αυτές απαραίτητα να γίνονται αντιληπτές εμπειρικά (Μηλιός, 1997). Ο διαφορετικός συνδυασμός των κοινωνικών σχέσεων προσδιορίζει, ταυτόχρονα, ποια από τις «τρεις περιφερειακές δομές» ενός κοινωνικού σχηματισμού², η οικονομική, η δικαιοπολιτική και η ιδεολογική,

είναι κυριαρχική της, σε τελευταία ανάλυση, καθοριστικής οικονομικής δομής (Economakis & Sotiropoulos, 2004).

Στο εσωτερικό ενός τρόπου παραγωγής συγκροτούνται οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, οι οποίες είναι: η *κυριότητα*, η *κατοχή* και η *χρήση* των μέσων παραγωγής. Ως οικονομική σχέση, η κυριότητα είναι ο έλεγχος των μέσων, των αντικειμένων και των αποτελεσμάτων της παραγωγικής διαδικασίας. Σε αντίθεση με την τυπική νομική κυριότητα, η κυριότητα ως οικονομική σχέση προϋποθέτει την κατοχή των μέσων παραγωγής, δηλαδή τη διαχείριση (διεύθυνση) της παραγωγικής διαδικασίας, καθώς και τη δύναμη να θέτει τα μέσα παραγωγής σε χρήση. Δηλαδή, η ιδιοκτησία ως οικονομική σχέση υφίσταται στη σχέση της ομολογίας (σύμπτωση-αντιστοιχία) με την κατοχή. Σε περίπτωση μη ομολογίας (μη σύμπτωση-μη αντιστοιχία), η ιδιοκτησία δεν είναι οικονομική αλλά μία καθαρά τυπική ή νομική σχέση, η οποία όμως μπορεί να επιφέρει οικονομικά αποτελέσματα. Η τρίτη κοινωνική σχέση παραγωγής είναι η χρήση των μέσων παραγωγής, η οποία συνδέεται με την επιτέλεση της λειτουργίας της εργασίας, η οποία απαιτεί τη συμμετοχή ενός ατόμου ή ενός συλλογικού παράγοντα στην παραγωγική διαδικασία (Economakis & Sotiropoulos, 2004· Οικονομάκης, 2000: 40-49).

Διευκρινίζεται ότι σκοπός της ανάλυσης δεν είναι να δοθεί κάποια περιεκτική ερμηνεία της «φύσης» (ή του «φυσικού περιβάλλοντος»)³, ούτε να αναλυθεί το σύνολο των πραγμάτων και των φαινομένων που βρίσκονται στο χώρο και συγκροτούν την οντολογική της αυθυπαρξία. Εν τούτοις, η φύση, νοούμενη ως «το υλικό περιβάλλον, αποτελεί την προϋπόθεση της ενώματης δραστηριότητας, το εκτεταμένο σώμα της ανθρωπίνης δράσης» (Lichtman, 2007: 23). Είναι ένα «σύστημα χωροταξικών, χρονικών και αιτιακών ιδιοτήτων» *ανεξάρτητο* από την παραγωγική διαδικασία, η οποία αναπτύσσεται για να εξασφαλιστεί η υλική αναπαραγωγή των μελών της ανθρωπι-

1. «[Ο]ι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής είναι σχέσεις που δημιουργούνται σε μία συγκεκριμένη διαδικασία παραγωγής» μεταξύ των ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής και των άμεσων παραγωγών, οι σχέσεις των οποίων «εξαρτιούνται από τον τύπο σχέσης (ιδιοκτησία, [χρήση], διάθεση ή επικαρπία) που έχουν αυτά τα πρόσωπα με τα μέσα παραγωγής» (Harnecker, x.x.έ.: 44).

2. Είναι η «ιστορικά ορισμένη κοινωνική ολότητα» που μπορεί να αντιστοιχεί «σε μία ορισμένη χώρα ή σε μία σειρά από χώρες» με «παρόμοια χαρακτηριστικά και κοινή ιστορία» (Harnecker, x.x.έ.:144). Στην οικονομική δομή εμφανίζονται οι σχέσεις παραγωγής, όπου μία εξ αυτών είναι κυρίαρχη έναντι των άλλων, επιβάλλοντας τους δικούς της νόμους λειτουργίας (π.χ. η σχέση κεφάλαιο-εργασία). Η ιδεολογική δομή αποτελείται από διαφορετικές ιδεολογικές τάσεις, όπου μία εξ αυτών «υποτάσσει και παραμορφώνει» τις υπόλοιπες, αντιστοιχώντας στην ιδεολογική τάση της άρχουσας τάξης, δηλαδή «του εκμεταλλευτικού πόλου της κυριαρχικής σχέσης». Τέλος, η δικαιοπολιτική δομή είναι η δομή που εξασφαλίζει «τη λειτουργία της κυριαρχίας της άρχουσας τάξης» (Harnecker, x.x.έ.:144-145).

3. Εδώ χρησιμοποιούνται με την ίδια σημασία.

νης κοινωνίας. Η «οντολογική κατάσταση της» προηγείται χρονικά της ανθρώπινης κοινωνίας, όμως με την «έλευση της [...] ανθρώπινης δραστηριότητας ειδικότερα, η φύση αρχίζει να μετασχηματίζεται» (Lichtman, 2007: 25). Η φύση παρέχει την *υλική βάση* της κοινωνικής παραγωγής, *αλληλεπιδρά* και *συγχρωτίζεται* όχι ως κάτι εξωτερικό, αλλά ως ένα δυναμικό στοιχείο που επηρεάζει αποφασιστικά την παραγωγή. Οι ανθρώπινες κοινωνίες, όμως, δεν μεταβάλλουν τη δομή της, αλλά «χρησιμοποιούν αυτή τη δομή (όπως την κατανούν) για να μετασχηματίσουν τον εκδηλωνόμενο χαρακτήρα της» (Lichtman, 2007: 25).

Η μαρξική ανάλυση υπογραμμίζει την *ανεξαρτησία* του φυσικού περιβάλλοντος από την παρέμβαση του ανθρώπινου-κοινωνικού παράγοντα καταδεικνύοντας, αρχικά, ότι στοιχεία και δυνάμεις της φύσης, όπως οι «φυσικές συνθήκες» («γεωλογικές, ορογραφικές, υδρογραφικές, κλιματικές» – Μαρξ & Ένγκελς, 1997: 61) έχουν *καθολική* σημασία ως «φυσικά προαπαιτούμενα» που εξασφαλίζουν τους υλικούς όρους της ανθρώπινης επιβίωσης⁴:

«Στην αρχή-αρχή οι συνθήκες παραγωγής δεν μπορούν να παραχθούν μοναχές τους – να είναι αποτέλεσμα της παραγωγής. [...] Μ' άλλα λόγια, οι πρωταρχικές συνθήκες της παραγωγής εμφανίζονται σα φυσικά προαπαιτούμενα, *σαν φυσικές συνθήκες της ύπαρξης του παραγωγού*, ακριβώς όπως το ζωντανό κορμί του, το οποίο, ακόμη κι αν το αναπαράγει και το αναπτύσσει [...] εμφανίζεται *σαν προαπαιτούμενο* του ίδιου του εαυτού του. Η ίδια του η (φυσική) ύπαρξη είναι ένα φυσικό προαπαιτούμενο που δεν έχει τεθεί από τον ίδιο».

(Marx, 1982: 117-118)

Στη μαρξική ανάλυση, η ανεξαρτησία του φυσικού περιβάλλοντος έναντι της κοινωνικής παραγωγής αναδεικνύεται όχι μόνο γιατί η φύση προϋπάρχει της κοινωνίας, αποτελώντας τη φυσική βάση της παραγωγής, αλλά διότι η φύση υπεισέρχεται σε καπιταλιστικές ή μη-καπιταλιστικές παραγωγικές διαδικασίες ανεξάρτητα από το εάν το ίδιο το φυσικό περιβάλλον υφίσταται ή όχι μετασχηματιστικές διαδικασίες (Οικονομάκης & Παπαλεξίου, 2012: 115). Ο Μαρξ υπέδειξε αυτή την ανεξαρτησία σε διάφορες περιπτώσεις, μεταξύ των οποίων και στην περίπτωση της «μονοπωλήσιμης φυσικής δύναμης». Τόνισε ότι η φύση αποτελεί παράγοντα που επιδρά στην παραγωγικότητα της εργασίας, την κερδοφορία και τα κόστη του κεφαλαίου και στις προσόδους που λαμβάνουν οι γαιοκτήμονες. Στην περίπτωση της μονοπωλήσιμης φυσικής δύναμης, το κεφάλαιο δεν μπορεί να δημιουργήσει αυτή τη φυσική δύναμη⁵, και παρ' όλο που βρίσκεται στη «κατοχή» του, χρησιμοποιείται στο βαθμό που η ίδια το επιτρέπει:

«Δεν εξαρτιέται καθόλου από το κεφάλαιο η δημιουργία αυτού του φυσικού όρου μεγαλύτερης παραγωγικής δύναμης της εργασίας. [...] Βρίσκεται μόνο τοπικά στη φύση, και εκεί που δεν υπάρχει δεν μπορεί να δημιουργηθεί με μια ορισμένη δαπάνη κεφαλαίου. Δεν συνδέεται με προϊόντα που μπορεί να τα κατασκευάσει η εργασία [...] αλλά με καθορισμένες φυσικές συνθήκες καθορισμένων κομματιών της γης. [...] Η κατοχή αυτής της φυσικής δύναμης [...] δεν μπορεί να δημιουργηθεί από το προτσές παραγωγής του ίδιου του κεφαλαίου. Η φυσική αυτή δύναμη [...] είναι πάντα δεμένη με τη γη».

(Μαρξ, 2007β: 802-803)

4. «Υπάρχουν προσδιορισμοί κοινοί σε όλες τις βαθμίδες της παραγωγής, που η σκέψη τούς εντοπίζει σαν γενικούς· αλλά οι λεγόμενοι γενικοί όροι κάθε παραγωγής δεν είναι παρά τα αφηρημένα αυτά συνθετικά στοιχεία, που μ' αυτά δεν μπορεί να κατανοηθεί καμιά πραγματική ιστορική βαθμίδα της παραγωγής» (Μαρξ, 1989: 57).

5. «Η φυσική δύναμη δεν είναι η πηγή του πρόσθετου κέρδους, αλλά μόνο μια φυσική βάση γι' αυτό, γιατί είναι η φυσική βάση της εξαιρετικά ανεβασμένης παραγωγικής δύναμης της εργασίας» (Μαρξ, 2007β: 804).

Την ίδια στιγμή η φύση καθίσταται και *σχετικά ανεξάρτητη* υπό την έννοια ότι η μετασχηματιστική επίδραση της τεχνικής και της εργασίας βελτιώνει τη γονιμότητα του εδάφους (Economidou & Παπαλεξίου, 2016: 34-37. Οικονομάκης & Παπαλεξίου, 2012). Ο Μαρξ αναγνωρίζει την ιδιοποίηση και τη μετασχηματιστική επίδραση του κεφαλαίου, δεδομένου ότι οι φυσικές συνθήκες συναρθρώνονται με την απαίτηση για αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Το κεφάλαιο επιδιώκει, και ορισμένες φορές καταφέρνει, να εκμεταλλευτεί προς όφελός του την υπέρμετρη χρήση των φυσικών δυνάμεων:

«Τη φυσική ύλη που την εκμεταλλεύονται παραγωγικά – που δεν αποτελεί αξιακό στοιχείο του κεφαλαίου – τη γη, τη θάλασσα, τα κοιτάσματα μεταλλευμάτων, τα δάση κ.λπ., μπορούν να την εκμεταλλεύονται σε μεγαλύτερο βαθμό, εντατικά ή εκτατικά, χωρίς να αυξηθεί η προκαταβολή του χρηματικού κεφαλαίου, σφίγγοντας περισσότερο στη δουλειά τον ίδιο αριθμό εργατικών δυνάμεων. Τα υλικά στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου αυξάνονται, έτσι, χωρίς να δημιουργείται η ανάγκη συμπληρωματικού χρηματικού κεφαλαίου».

(Μαρξ, 2007β: 355)

Η παραγωγή βρίσκεται σε διαλεκτική ενότητα με τη φύση, οικειοποιούμενη κάποιες πλευρές της ώστε να ικανοποιηθεί η υλική κοινωνική αναπαραγωγή. Κι αυτό διότι τα κοινωνικά συστήματα με τους ιδιαίτερους τρόπους παραγωγής μετασχηματίζουν τη φύση προσπαθώντας να ελέγξουν, μέσω της εργασίας⁶, τις δυνάμεις της, ενώ μέσω και των ιστορικά διαμορφωμένων παραγωγικών

σχέσεων, μπορούν να τροποποιήσουν ακόμα και τη δικιά τους (ανθρώπινη) φύση. Λέει σχετικά ο Μαρξ:

«Η εργασία είναι πρώτα ένα προτσές ανάμεσα στον άνθρωπο και στη φύση, ένα προτσές όπου ο άνθρωπος με τη δική του πράξη μεσολαβεί, ρυθμίζει και ελέγχει την ανταλλαγή της ύλης ανάμεσα στον εαυτό του και τη φύση. Την ύλη της φύσης ο ίδιος ο άνθρωπος την αντιμετωπίζει σαν μια φυσική δύναμη. Τις φυσικές δυνάμεις που ανήκουν στο σώμα του, τα μπράτσα και τα πόδια, το κεφάλι και τα χέρια, τα βάζει σε κίνηση για να ιδιοποιηθεί τη φυσική ύλη με μια μορφή χρήσιμη για τη δική του ζωή. Επενεργώντας με την κίνηση αυτή πάνω στη φύση που βρίσκεται έξω από αυτόν και αλλάζοντάς την, αλλάζει ταυτόχρονα και τη δική του φύση. Αναπτύσσει τις δυνάμεις που κοιμούνται μέσα της και υποτάσσει στην κυριαρχία του το παιχνίδι των δυνάμεων της».

(Μαρξ, 2008: 190)

Η επιτέλεση της παραγωγικής δραστηριότητας συναντά υλικούς (φυσικούς) περιορισμούς, οι οποίοι λειτουργούν ανασχετικά στο αποτέλεσμα της παραγωγής. Αυτοί οι υλικοί περιορισμοί είναι τα λεγόμενα *φυσικά όρια*, τα σε τελευταία ανάλυση χωρικά και χρονικά όρια που συναντά η οργάνωση, υλοποίηση και εκπλήρωση ενός σχεδίου που υπηρετεί και πρέπει να φέρει σε πέρας μία πρακτική – εν προκειμένω η πρακτική της παραγωγής⁷. Μια μορφή φυσικών ορίων, η οποία συνδέεται με την ανεξαρτησία της φύσης, είναι οι «οικορρυθμιζόμενες» διαδικασίες παραγωγής⁸. Οι οικορρυθμι-

6. Είναι η «σκόπιμη δραστηριότητα για την κατασκευή αξιών χρήσης, για την ιδιοποίηση του φυσικού στοιχείου για τις ανθρώπινες ανάγκες, γενικός όρος της ανταλλαγής της ύλης ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, αιώνιος φυσικός όρος της ζωής του ανθρώπου, και γι' αυτό ανεξάρτητος από κάθε μορφή αυτής της ζωής, πιο σωστά, είναι κάτι εξίσου κοινό για όλες τις κοινωνικές μορφές» (Μαρξ, 2008: 197).

7. Μια μορφή φυσικών ορίων είναι οι φθίνουσες αποδόσεις, στην επενέργεια των οποίων (νόμος των φθίνουσών αποδόσεων) βύσισε την ανάπτυξη της θεωρίας του ο Thomas Robert Malthus και υιοθέτησε αργότερα ο David Ricardo.

8. Η οικορρύθμιση είναι «μια διαδικασία διατήρησης, ρύθμισης και αναπαραγωγής παρά μετασχηματισμού». Είναι η εργασία που «καταβάλλεται κυρίως για την αριστοποίηση των συνθηκών μετασχηματισμού, που καθουτές είναι οργανικές διαδικασί-

ζόμενες διαδικασίες διακρίνονται από άλλες μορφές παραγωγής, καθώς σε αυτές εμφανίζεται η διάσταση μεταξύ «διαδικασίας παραγωγής» και «εργασιακής διαδικασίας» ή «χρόνου/περιόδου παραγωγής» και «χρόνου/περιόδου εργασίας» (βλ. και Burkett, 1998: 127 κ.έ.). Η εργασιακή διαδικασία αντιστοιχεί στο χρόνο εργασίας που χρειάζεται η σκόπιμη δράση της ανθρώπινης εργασίας για να τροποποιήσει το αντικείμενο με το οποίο απασχολείται. Η «διαδικασία παραγωγής» αντιστοιχεί στο «χρόνο παραγωγής», ο οποίος, ωστόσο, δεν προσδιορίζεται μόνο από το χρόνο της σκόπιμης δράσης της ανθρώπινης εργασίας, αλλά και από το χρόνο της δράσης μιας φυσικής δύναμης που μπορεί να ξεπερνά το χρόνο της εργασιακής διαδικασίας. Σε αυτή την περίπτωση, ο «χρόνος παραγωγής» είναι μεγαλύτερος από το «χρόνο της εργασίας»⁹. Η ανάλυση του Μαρξ υπογραμμίζει ότι οι οικορρυθμιστικές διαδικασίες στη γεωργία και τη βιομηχανία είναι οργανικές διαδικασίες που δεν είναι αντικείμενο ενός «σκόπιμου μετα-

es, σχετικά ανεπίδεκτες σκόπιμης τροποποίησης» (Benton, 2007: 139-140).

9. «Τα ζώα και τα φυτά, που συνηθίζουν να τα θεωρούν προϊόντα της φύσης, στην πραγματικότητα δεν είναι μόνο προϊόντα της εργασίας του προηγούμενου ίσως έτους, μα στις τωρινές τους μορφές προϊόντα μιας μεταβολής που συνεχίστηκε πολλές γενεές κάτω από τον έλεγχο του ανθρώπου και με τη βοήθεια της εργασίας του ανθρώπου (Μαρξ, 2008: 194). Η οικορύθμιση εξετάστηκε περαιτέρω στον δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*, ενώ για τη διάκριση μεταξύ των διαδικασιών παραγωγής και εργασίας ο Μαρξ υποστήριξε: «Το ίδιο όμως το προτσές παραγωγής μπορεί να επιβάλει διακοπές του προτσές εργασίας, επομένως και του χρόνου εργασίας, διαλείμματα που στη διάρκειά τους το αντικείμενο εργασίας υποβάλλεται στην επενέργεια φυσικών προτσές χωρίς άλλη σύμπραξη ανθρώπινης εργασίας. Στην περίπτωση αυτή συνεχίζεται το προτσές παραγωγής, επομένως και η λειτουργία των μέσων παραγωγής, παρά το γεγονός ότι έχει διακοπεί το προτσές εργασίας, επομένως και η λειτουργία των μέσων παραγωγής σαν μέσων εργασίας. Αυτό γίνεται λ.χ. με το στάρι που έχει σπαρθεί, με το κρασί που βρίσκεται σε ζύμωση στο υπόγειο, με το υλικό κατεργασίας πολλών κλάδων, λ.χ. στα βυρσοδεψεία, που υποβάλλεται στην επενέργεια χημικών προτσές» (Μαρξ, 2007α: 120).

σχηματισμού». Δείχνει ότι στις μη αγροτικές διαδικασίες παραγωγής –όπως στη μεταποιητική βιομηχανία– μια φυσική δύναμη η οποία δεν παράγεται από τη διαδικασία παραγωγής αποτελεί παράγοντα υψηλότερης παραγωγικότητας.

Επομένως, η απόλυτη αναγωγή των εργασιακών διαδικασιών στις μετασχηματιστικές διαδικασίες μοιάζει απλουστευτική¹⁰. Σε μια τέτοια αναγωγή προβαίνει ο Reiner Grundmann (2007) καθώς και άλλοι θεωρητικοί του ρεύματος της «κοινωνικής κατασκευής» [“social constructionism”] της φύσης, στους οποίους συναντάμε τη θεώρηση της «καπιταλιστικής παραγωγής της φύσης» και την παραγωγή μιας «δεύτερης φύσης» (βλ. Castree, 2000). Συσκοτίζοντας την ανάλυση του Μαρξ για τις οικορρυθμιστικές διαδικασίες παραγωγής και αρνούμενος να αναγνωρίσει τη διαφορά μεταξύ μετασχηματιστικών και οικορρυθμιστικών εργασιακών διαδικασιών (Burkett, 1998: 126-127), ο Grundmann υπερτονίζει τη δυναμική υποκατάσταση των φυσικών πόρων από τη διαθέσιμη τεχνολογία λέγοντας ότι:

«Οι σημερινές βιομηχανικές κοινωνίες διερευνούν τις δυνατότητες συνεχούς μείωσης αυτών των φραγμών – η υποκατάσταση των πρώτων υλών, η ανάπτυξη νέων συνθετικών υλικών, η γενετική μηχανική και οι τεχνολογίες της πληροφορίας αποτελούν τα κυριότερα παραδείγματα».

(Grundmann, 2007: 179)

Η ανάλυσή του συγκλίνει με τη νεοκλασική θεώρηση περί υποκατάστασης οικονομικών πόρων και τεχνολογιών από τον καπιταλισμό και αφαιρεί το ταξικό (καπιταλιστικό) περιεχόμενο από την τεχνολογία¹¹:

10. Αναλυτικότερα σε Οικονομάκης & Παπαλεξίου (2012), Economakis & Papalexίου (2016).

11. Η νεοκλασική οικονομική θεωρία αγνοεί την ταξική διαφοροποίηση στις δυνατότητες δυναμικής υποκατάστασης οικονομικών πόρων και τεχνολογιών. Ο υπερτονισμός αυτός εδράζεται στη νεοκλασική θεωρία της παραγωγής η οποία αναγνωρίζει κάποια

«Η τεχνολογία *καθατή* δεν μπορεί να θεωρηθεί η αιτία των οικολογικών προβλημάτων. Μερικές τεχνολογίες είναι ουδέτερες, μερικές επωφελείς και μερικές επιζήμιες για το φυσικό περιβάλλον και την ευημερία των ανθρώπων».

(Grundmann, 2007: 175)¹²

Η θεώρηση της (καπιταλιστικής) κατασκευής και παραγωγής μιας άλλης φύσης εμφανίζεται και στη θεώρηση του Noel Castree (2000). Εισάγει την ιδέα της «καπιταλιστικής παραγωγής της φύσης» σύμφωνα με την οποία «η καπιτα-

ρία στην υποκατάσταση συντελεστών της παραγωγής (θεωρία του φθίνοντος οριακού λόγου τεχνικής υποκατάστασης), αλλά αποδέχεται τη δυνατότητα άπειρων λύσεων παραγωγικής υποκατάστασης (στο κυρτό τμήμα μιας καμπύλης ίσου προϊόντος) (Μηλιός κ.ά., 2000: 224- 231, 233-235). Η πλήρης αγνόηση της ταξικής-οικονομικής διαφοροποίησης στις δυνατότητες υποκατάστασης οφείλεται στο δομικό υπόβαθρο της νεοκλασικής θεωρίας ως θεωρίας των συντελεστών παραγωγής (απουσία ταξικής υποστάσης των οικονομικών φορέων της παραγωγής – Μηλιός, 1997: 28 κ.ε.), στο οποίο οικοδομείται και η νεοκλασική θεωρία παραγωγής. Η συνάρτηση παραγωγής μιας επιχείρησης (ο χάρτης καμπυλών ίσου προϊόντος) συντίθεται από καμπύλες ίσου προϊόντος που εκφράζουν σε κάθε περίπτωση άπειρες λύσεις παραγωγικής υποκατάστασης (Μηλιός κ.ά., 2000: 224-225).

12. Ο Robert Solow (1974) υποστήριξε ότι η οικονομία μπορεί εις το διηνεκές να αναπτύσσεται, διατηρώντας θετικό επίπεδο κατανάλωσης μέσω των επενδύσεων σε κεφάλαιο, εφόσον αυτό το κεφάλαιο μπορεί να υποκαταστήσει έναν φυσικό πόρο: «Αν είναι πολύ εύκολο να υποκαταστήσουμε με άλλους παράγοντες τους φυσικούς πόρους, τότε δεν υπάρχει κατ' αρχήν κανένα "πρόβλημα". [...] Σε κάποιο πεπερασμένο κόστος, η παραγωγή μπορεί να απαλλαγεί από την εξάρτηση των μη ανανεώσιμων πόρων συνολικά» (Solow, 1974: 11). Ο Joseph Stiglitz τόνισε τη σημασία της υποκατάστασης των φυσικών συνθηκών από την τεχνολογία: «Με την τεχνική αλλαγή, σε κάθε θετικό ρυθμό, μπορούμε να βρούμε εύκολα μονοπάτια κατά μήκος των οποίων η συνολική παραγωγή δεν μειώνεται. Για όσο χρονικό διάστημα η εισροή των φυσικών πόρων μειώνεται εκθετικά, [...] εφόσον το αρχικό επίπεδο των εισροών έχει ρυθμιστεί σωστά, απλά θα χρησιμοποιήσουμε τους πόρους μας. Και η τεχνική αλλαγή μπορεί να αντισταθμίσει τις επιπτώσεις της με αργούς ρυθμούς μειούμενης εισροής των φυσικών πόρων» (Stiglitz, 1974: 131).

λιστική παραγωγή "φύσεων" σε δεδομένους χρόνους και τοποθεσίες και σε σχέση με συγκεκριμένα περιβάλλοντα, ο καπιταλισμός είναι οικολογικά επιβλαβής, ενώ σε άλλα η φύση παράγεται με τρόπο που έχει θετικό αντίκτυπο (κοινωνικό και οικολογικό). «"Όλα", όπως λένε, "εξαρθρώνονται"» (Castree, 2000: 30). Και αυτή η προσέγγιση συσκοτίζει τη μαρξική ανάλυση για την ανεξαρτησία της φύσης και υποκύπτει σε μια ερμηνεία αντίστοιχη των νεοκλασικών οικονομικών. Αποδέχεται μια εκτίμηση «κόστους-οφέλους» των βλαβερών και των θετικών αποτελεσμάτων του καπιταλισμού στη φύση και υποβαθμίζει την αιτία της περιβαλλοντικής υποβάθμισης στον καπιταλισμό που δεν είναι άλλη παρά το κίνητρο για το κέρδος (Economakis & Papalexίου, 2016: 38).

Στον αντίποδα υπάρχουν θεωρήσεις που αντιμετωπίζουν τη φύση με μια οπτική άκαμπτων φυσικών ορίων υιοθετώντας επί της ουσίας πλευρές της μαλθουσιανής θεωρίας. Για παράδειγμα, ο Benton (2007: 138-139) επιχειρεί μια απλουστευτική διχοτόμηση «μετασχηματίζουσας» διαδικασίας και σκόπιμης «οικοκυθμιζόμενης» δομής, εξαιρώντας την αγροτική παραγωγή από μετασχηματισμούς που οφείλονται στην ανθρώπινη εργασία. Παραβλέπει ότι, για ίδια φυσική γονιμότητα γης, η χημική και μηχανική ανάπτυξη της γεωργίας θα καθορίσει την αξιοποίηση της φυσικής γονιμότητας. Εν τούτοις η μαρξική ανάλυση υπογραμμίζει ότι οι ανθρώπινες παρεμβάσεις σε αυτές τις φυσικές διαδικασίες λογίζονται επίσης ως μετασχηματίζουσες ενέργειες (Βλ. και Οικονομάκης & Παπαλεξίου, 2012: 112-113).

Στη μαρξική θεωρία, η φύση και η κοινωνική παραγωγή αντιμετωπίζονται ως αμοιβαίες συγκροτήσεις, πλευρές των οποίων είναι σε ρήξη με τις άλλες ή και μεταξύ τους. Αυτή η διαλεκτική αντίληψη της σχέσης κοινωνίας-φύσης συνεπάγεται μια «ενότητα της οικονομίας και της κοινωνιολογίας, της φύσης και της ιστορίας» αλλά όχι την ταύτιση μεταξύ τους, εφόσον πρόκειται για «μια σύνθεση από διακριτά στοιχεία [...] μια ενότητα

ετερογενών τμημάτων» (Colletti, 1972: 13-14). Ως εκ τούτου, η μαρξική ανάλυση αναδεικνύει την πολλαπλότητα των επιπέδων αλληλεξάρτησης μεταξύ φύσης, τεχνικής και κεφαλαίου. Και καθώς υπογραμμίζει αυτή την αλληλοδιαπλοκή φύσης-παραγωγής, έρχεται σε ρήξη με μαλθουσιανές θεωρήσεις ενός άκαμπτου χαρακτηριστήρα φυσικών ορίων αλλά και με τις «βολονταριστικές-προμηθεϊκές» αντιλήψεις που υποστηρίζουν τον ανεμπόδιο μετασχηματισμό της φύσης υποτιμώντας τους μη δημιουργούμενους από τη διαδικασία παραγωγής φυσικούς όρους (Οικονομάκης & Παπαλεξίου, 2012: 121).

2. Προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής

2.1 Κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και ΔΤΠ

Στο ΔΤΠ ο άμεσος παραγωγός, ως δούλος, διαχωρίζεται από τα μέσα παραγωγής, τα οποία δεν υπόκεινται στην κατοχή του –έστω κι αν είναι τα αντικείμενα της εργασίας του–, αλλά, όπως και ο ίδιος ως μέσο παραγωγής, ανήκουν στο δουλολκττή. Ο δούλος εργάζεται με τους όρους παραγωγής του δουλολκττή και όχι «αυτοτελώς», ώστε να δένεται με τη γη και να εμφανίζεται «σαν εξάρτημά της» (Μαρξ, 2008: 971-972). Σε αυτό τον τρόπο παραγωγής εμφανίζεται ένας εξωοικονομικός καταναγκασμός στην άμεση παραγωγή, ώστε το κοινωνικό αποτέλεσμα της σύμπτωσης της κυριότητας και της κατοχής του «φορέα» της δουλολκτσίας να ενισχύεται με τον επιπλέον οικονομικό καταναγκασμό προς την τάξη των δούλων. Ο εξωοικονομικός καταναγκασμός ισχυροποιείται από έναν κρατικό, πολιτικό και στρατιωτικό μηχανισμό που σκοπό έχει την υποταγή της εργασίας και την αναπαραγωγή της άρχουσας τάξης των πολιτών και των δουλολκττών (Economakis & Sotiropoulos, 2004).

Η κύρια παραγωγική δραστηριότητα των αρχαίων κοινωνικών σχηματισμών

ήταν η γεωργία διότι «οι ελληνικές και οι ρωμαϊκές πόλεις ποτέ δεν υπήρξαν πρωταρχικά κοινότητες ιδιοκτητών βιοτεχνικών επιχειρήσεων, εμπόρων ή χειροτεχνών· ήταν από προέλευση και από βασική συγκρότηση αστικές συναθροίσεις γαιοκτημόνων» (Anderson, 2001: 22-23). Η ανάπτυξη του εμπορίου και η διατήρηση μιας, ως ένα βαθμό, παραγωγικής γεωργίας διευκολύνθηκε με την εγκαθίδρυση του ΔΤΠ, αρχικά, στις ελληνικές πόλεις-κράτη¹³. Η δουλεία αντιπροσώπευε τη μετατροπή των ανθρώπων σε «αδρανή μέσα παραγωγής», προωθώντας την «εμπορευματοποίηση της εργασίας» και το «τυποποιημένο αντικείμενο αγοράς και πώλησης». «Έτσι η δουλεία ήταν ο οικονομικός άξονας, που έδενε την πόλη με την ύπαιθρο, για υπέρμετρο όφελος της πόλεως» (Anderson, 2001: 29). Εντός του ΔΤΠ, εμφανίζεται «μια ιστορική ενότητα», η οποία εκφράζεται από την:

«Ειδική δομική συνάφεια δουλολκττικών σχέσεων παραγωγής και στασιμότητας στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων [με την] κυριαρχία της πολιτικής δομής στο πλαίσιο του ΔΤΠ και (κυριαρχία) μιας κοινωνικής ιδεολογίας εξουτελισμού της χειρωνακτικής εργασίας που στηρίζονταν και στήριζαν μια παραγωγική αναπαραγωγή του τρόπου αυτού παραγωγής σκοπούσα στην αναπαραγωγή της τάξης των [...] δουλολκττών ως φορέα πολιτικής».

(Economakis & Sotiropoulos, 2004)

Η στασιμότητα των παραγωγικών δυνάμεων και η σύνθεση των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής υποβάθμιζαν κάθε εργασία διότι κάθε ουσιαστικό ενδιαφέ-

13. «Στον αρχαίο κόσμο η επίδραση του εμπορίου και η ανάπτυξη του εμπορικού κεφαλαίου καταλήγει πάντα στη δουλολκττική οικονομία. Ή, ανάλογα με την αφετηρία, μπορεί να καταλήξει επίσης απλώς στη μετατροπή ενός πατριαρχικού δουλολκτικού συστήματος, που είναι προσανατολισμένο στην παραγωγή των άμεσων μέσων συντήρησης, σ' ένα σύστημα προσανατολισμένο στην παραγωγή υπεραξίας» (Μαρξ, 2008: 420).

ρον για επινοήσεις που εξοικονομούσαν ανθρώπινη εργασία αποκλείονταν (Anderson, 2001: 33). Ο ΔΤΠ περιορίστηκε από το επίπεδο της ταξικής πάλης και από το βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στη βιομηχανία, την τεχνολογία και το εμπόριο (Anderson, 2001: 21-22, 28-30, 31-32, 58-60, 90-94, 148-149· de Ste Croix, 1983: 38-39). Η δυναμική των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής οδήγησε την τεχνολογία στη στασιμότητα, ώστε να μην υπάρχει «καμία κοινωνική ώθηση για την ελεύθερη ανάπτυξη των εφευρέσεων» και να θιχτούν «με διαπεραστικό τρόπο όλες οι μορφές εργασίας» (Anderson, 2001: 31). Η τεχνολογική στασιμότητα του ΔΤΠ δεν ήταν μόνο μια «ενδοοικονομική αιτιότητα», αλλά εξέφραζε την κυρίαρχη ιδεολογία που απαξίωνε τη μισθωτή και ανεξάρτητη εργασία.

«Η τεχνική σαν προμελετημένη, προοδευτική χρησιμοποίηση του φυσικού κόσμου από τον άνθρωπο ήταν ασυμβίβαστη με τη συνολική αφομοίωση των ανθρώπων στο φυσικό κόσμο σαν τα “ομιλούντα όργανα” του. Η παραγωγικότητα καθοριζόταν από την αέναη ρουτίνα του [ομιλούντος οργάνου], που υποβάθμιζε κάθε εργασία, αποκλείοντας κάθε ουσιαστικό ενδιαφέρον για επινοήσεις με στόχο την εξοικονόμηση ανθρώπινης εργασίας».

(Anderson, 2001: 32)

Ο χαμηλός βαθμός ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων συνετέλεσε ώστε να υπάρχει και ένα, αντίστοιχα, χαμηλό επίπεδο μετασχηματισμού της φύσης. Οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, το ίδιο το εργασιακό καθεστώς της δουλειάς ήταν οι λόγοι που «η δουλειά έκανε δυνατή την ασύλληπτη αρμονία του ανθρώπου και του φυσικού σύμπαντος». Η κυρίαρχη ιδεολογία των γαιοκτημόνων και των πολιτών απαξίωνε τη μισθωτή και ανεξάρτητη εργασία συμβάλλοντας στην «αναμφισβήτητη αποχή από την εργασία» αποτελώντας «μία από τις προϋποθέσεις της γαλήνιας απουσίας

έντασης με τη φύση». Ως εκ τούτου, «[ο] μόχθος του υλικού μετασχηματισμού ή ακόμα της διαχειριστικής επίβλεψής του ήταν ένα υπόστρωμα ουσιαστικά αποκλεισμένο από το σύμπαν της» (Anderson, 2001: 151-152).

Η εσωτερική οργάνωση της παραγωγής και η αδιαφορία να συμπεριληφθούν οι τεχνολογικές καινοτομίες στην παραγωγή εμπόδισε τον ΔΤΠ να αντιμετωπίσει τους υφιστάμενους, χωρικά και χρονικά, φυσικούς φραγμούς. Η αγροτική οικονομία κατέστη λιγότερο παραγωγική γιατί περιορίστηκε η δυνατότητα αντικατάστασης της εργασίας των δούλων από τις κατακτήσεις που παλαιότερα κάλυπταν την ανάγκη αυτή¹⁴. Ο συγκεντρωτικός κρατικός μηχανισμός, που υποβοηθούσε στην καθυπόταξη της εργασίας, αδυνατούσε να εξημερηθεί αυτό το σκοπό, αποκαλύπτοντας τις αδυναμίες αναπαραγωγής του ΔΤΠ και της κυριαρχικής τάξης. Εξαιτίας αυτής της αδυναμίας, τις κοινωνικές διεργασίες καθώς και τους «εξωτερικούς» παράγοντες (μεταναστεύσεις, επιδρομές), παρήκμασε και κατέρρευσε γιατί:

«Δεν διέθετε κανένα φυσικό, εσωτερικό μηχανισμό αυτοαναπαραγωγής, μια και η εργατική του δύναμη δεν μπορούσε ποτέ να σταθεροποιηθεί ομοιοστατικά στα πλαίσια του συστήματος. [...] Το εμπόριο των δούλων δεν μπορούσε να καλύψει τις ελλείψεις που προέκυψαν, αφού αυτό πάντοτε υπήρξε παρασιτικό σε σχέση με τις στρατιωτικές επιχειρήσεις για τ' αποθέματά του».

(Anderson, 2001: 88)

14. Οι ελάχιστες τεχνολογικές καινοτομίες που εφαρμόστηκαν συνέβαλλαν στον περιορισμένο μετασχηματισμό του φυσικού περιβάλλοντος. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι δραστηριότητες όπως η εξόρυξη μετάλλων, η λατομία, η καλλιέργεια (μέχρις εξαντλήσεως) των διαθέσιμων εδαφών, η αποψίλωση των δασών και η υπερβόσκηση. Σε ορισμένες περιπτώσεις είχαν προκληθεί εδαφικές διαβρώσεις, αέριες ρυπάνσεις, ερημοποίηση μεγάλων εκτάσεων ακόμα και τοπικές κλιματικές αλλαγές (Hughes, 1996: 85, 118, 127, 138· Oelschlaeger, 1991: 384· Foster, 1999: 36-38· Μποτετζάγιας, 2010).

Η εργασία των δούλων ήταν εκτεθειμένη στην ενδογενή τεχνολογική καθυστέρηση και η μείωση της προσφοράς εργασίας δεν επανορθώθηκε από την αύξηση της παραγωγικότητάς της. Καθώς η εργατική δύναμη των δούλων γινόταν όλο και σπανιότερη και μη εφικτή για την κυρίαρχη τάξη, μετατρεπόταν σε εξαρτημένη υποδούλωση στη γη, δημιουργώντας το πρόπλασμα των σχέσεων παραγωγής της φεουδαρχίας: αυτάρκεια, μεγάλα κτήματα τα οποία απασχολούνταν η εργασία των δουλοπάροικων (Economakis & Sotiropoulos, 2004· Anderson, 2001: 90, 96, 107-109).

2.2 Κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και ΦΤΠ

Ο ΦΤΠ προήλθε από τη σύνθεση δύο υπό διάλυση τρόπων παραγωγής: του δουλοκτητικού και του κοινοτικού τρόπου παραγωγής¹⁵. Το αποτέλεσμα αυτής της διάλυσης σε συνδυασμό με την πολιτιστική επίδραση των επιδρομών στο εποικοδόμημα «παρήγαγε τη φεουδαρχική τάξη πραγμάτων» (Μαρξ & Ένγκελς, 1997: 123-124). Ο ΦΤΠ εξαπλώθηκε στη μεσαιωνική (κυρίως δυτική) Ευρώπη και αποτέλεσε την «ιστορική σύνθεση» των προηγούμενων τρόπων παραγωγής (Anderson, 2001: 146).

Επιχειρώντας μια κωδικοποίηση των χαρακτηριστικών των φεουδαρχικών κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, διαπιστώνεται ότι η άμεση χρήση των μέσων παραγωγής από τον δουλοπάροικο (τον άμεσο παραγωγό) συμπίπτει με την κατοχή τους από τον ίδιο. Σε αντιδιαστολή με του ΔΤΠ στον ΦΤΠ:

«Ο άμεσος παραγωγός είναι εδώ κάτοχος των δικών του μέσων παραγωγής, των υλικών όρων εργασίας που είναι απαραίτητοι για την πραγματοποίηση της εργασίας του και για την παραγωγή των μέσων συντήρησής του. Ασχολείται αυτοτελώς με τη γεωργία του καθώς και με τη συνδεόμενη μαζί της αγροτική οικιακή βιομηχανία».

(Μαρξ, 2008: 971)

Ο φεουδάρχης τυπικά και μόνο έχει την κυριότητα-ιδιοκτησία του κύριου συντελεστή παραγωγής, της γης, η οποία επιφέρει τα οικονομικά αποτελέσματα της γαιοπροσόδου (Οικονομάκης, 2000: 63-64). Η διεύθυνση, ο έλεγχος της παραγωγικής διαδικασίας, όπως και η χρήση των μέσων εργασίας ανήκουν στο δουλοπάροικο. Με άλλα λόγια παρατηρείται «μυσύμπτωση μεταξύ τυπικής κυριότητας και [χρήσης]» και «μυσύμπτωση μεταξύ της τυπικής κυριότητας και κατοχής· η περίπτωση της μη-ομολογίας» (Οικονομάκης, 2000: 64). Όμως, η τυπική κυριότητα του φεουδάρχη δημιουργεί οικονομικά αποτελέσματα γιατί λειτουργεί (και) ως οικονομική σχέση (παρ' όλο που δεν είναι). Ακυρώνοντας την πραγματική κυριότητα και την κυριότητα ως οικονομική σχέση, επιφέρει «αποτελέσματα επί του ουσιώδους περιεχομένου των σχέσεων παραγωγής (μη ομολογία)» (Οικονομάκης, 2000: 64).

Στον ΦΤΠ (Economakis & Sotiropoulos, 2004 κ. έ.) οι κύριες τάξεις είναι οι φεουδάρχες, φορείς της τυπικής κυριότητας και οι δουλοπάροικοι, φορείς της κατοχής και χρήσης των μέσων παραγωγής. Τα ταξικά-υλικά συμφέροντα και η ταξική τους αντιπαλότητα εκφράζονται από την ανάγκη για παραγωγή και ιδιοποίηση του πλεονάσματος, με αποτέλεσμα να επιδιώκουν την τεχνολογική πρόοδο. Η παραγωγή αυξημένου πλεονάσματος βοήθησε την επέκταση της εμπορευματικής παραγωγής σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι στον ΔΤΠ. Ενώ στον ΔΤΠ η παραγωγή χαρακτηρίζεται από μια σχετικά περιθωριακή παραγωγή πλεονάσματος, στον ΦΤΠ υπήρξε αύξησή του. Κατά αυτό τον τρόπο,

15. Στον κοινοτικό τρόπο παραγωγής δεν υπήρχε ατομική γαιοκτησία. Η κοινωνική ιεραρχία εξαντλούνταν στον ετήσιο καθορισμό, από τους εκάστοτε αρχηγούς, των γαιών που καλλιεργούνταν διανέμοντας τη γη με βάση τα γένη (πολλά εκ των οποίων ήταν μητριαρχικά). Η οικειοποίηση του παραγόμενου προϊόντος γινόταν συλλογικά, ενώ υπήρχε μια περιοδική αναδιανομή του εισοδήματος που αποθάρρυνε τις μεγάλες ανισότητες. Η μοναδική περίπτωση ατομικής ιδιοκτησίας αφορούσε στα υπάρχοντα κοπάδια και ποίμνια, ενώ σε καιρούς πολέμου εκλέγονταν αρχηγοί που οδηγούσαν το στρατό (Anderson, 2001: 123).

η αύξηση του οικειοποιημένου πλεονάσματος (φεουδαρχική πρόσδοος) εμφανίζεται ως η υλική προϋπόθεση της ύπαρξης και αναπαραγωγής της φεουδαρχικής κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας.

Σε αντίθεση με τον ΔΤΠ, όπου ο εξωοικονομικός καταναγκασμός προέρχεται από έναν κεντρικό πολιτικό και στρατιωτικό μηχανισμό, ο εξωοικονομικός καταναγκασμός στον ΦΤΠ επιβάλλεται μέσω της ενσωματωμένης αντίφασης μεταξύ μιας αποσυνθετικής τάσης της εθνικής κυριαρχίας και των απόλυτων απαιτήσεων του κέντρου της εξουσίας (Anderson, 2001: 174-175). Η ιδιοκτησία στον ΦΤΠ υπάρχει ως τυπική και όχι ως πραγματική κυριότητα, βασιζόμενη στον εξωοικονομικό καταναγκασμό εξαιτίας της κατάρρευσης του κράτους εγγυητή της υποταγής της εργασίας. Έτσι, η ιδιοκτησία στον ΦΤΠ αντανακλάται σε μια υπερδομή που αντιστοιχεί στις ταξικές φιλοδοξίες των φεουδαρχών για ενίσχυση της τοπικής εξουσίας (Anderson, 2001: 178-179). Αυτή η ιδιαιτερότητα στη σχέση της ιδιοκτησίας παρείχε ένα επιπλέον κίνητρο στην ανάπτυξη και εφαρμογή της τεχνολογίας, εξασφαλίζοντας αυξημένο πλεόνασμα (Economakis & Sotiropoulos, 2004). Στον αντίποδα βρίσκεται το κίνητρο των δουλοπάροικων να αυξηθεί η παραγωγή με τις απαραίτητες τεχνολογικές βελτιώσεις, καθώς η προσπάθειά τους έγκειται στην απόσπαση όσο το δυνατόν περισσότερο από το παραγόμενο πλεόνασμα σε συνθήκες κυριαρχίας των φεουδαρχών. Αυτό το κίνητρο εμφανίζεται στο πλαίσιο μιας υλικής πραγματικότητας που επέτρεπε την κατοχή των μέσων παραγωγής και τη διαχείριση του χρόνου εργασίας τους ώστε να εξοικονομούν μέρος του, πέραν εκείνου που ήταν αναγκαίος για την ικανοποίηση των βασικών τους αναγκών (Economakis & Sotiropoulos, 2004· Μαρξ, 2008: 971-974).

Από τον 8ο αιώνα κι έπειτα, όταν άρχισε η οικονομική ανάκαμψη της Δυτικής Ευρώπης, ξεκίνησε να λειτουργεί μία υποτυπώδης χρηματική οικονομία, ο διοικητικός μηχανισμός έγινε πιο συγκεντρωτικός και κατασκευάστηκαν μια σει-

ρά καλά οχυρωμένες πόλεις (Anderson, 2001: 157-158· Crouzet, 2001: 3-6). Οι βασικοί μεσαιωνικοί θεσμοί σταθεροποιήθηκαν, η αγροτιά σπρώχτηκε στη γενικευμένη δουλοπαροικία και οι ηγεμόνες περιχαρκαώθηκαν στις επαρχίες, όπου η σταθεροποίηση των τιμαριωτικών κτημάτων και η εξουσία πάνω στους αγρότες αποδείχθηκαν:

«Ο θεμέλιος λίθος του φεουδαρχισμού που σταθεροποιήθηκε [...] σ' όλη την Ευρώπη τους επόμενους δύο αιώνες».

(Anderson, 2001: 163)

Κατά τη διάρκεια του 12ου και του 15ου αιώνα, η οικονομική οργάνωση αυτών των κοινωνιών μπορεί να χαρακτηριστεί και ως «φυσική οικονομία»¹⁶. Μια μεσαιωνική πόλη μαζί με την κοντινή ύπαιθρο αποτελούσαν ενιαία οικονομική περιοχή, όπου κάθε οικονομική δραστηριότητα πραγματοποιούνταν εντός αυτών των ορίων, ενώ η αναπαραγωγή της στηριζόταν σε ένα «συνδυασμό του αγροτικού φέουδου με τις συντεχνίες χειροτεχνών των πόλεων». Μεγάλο μέρος του παραγόμενου αγροτικού προϊόντος καταναλωνόταν

16. Ο Μαρξ χρησιμοποίησε τον όρο για να περιγράψει εκτός από τη φεουδαρχία και τη δουλοκτησία, υπογραμμίζοντας ότι έστω και με δευτερεύοντα τρόπο η παρουσία της βιομηχανίας και του εμπορίου είναι υπαρκτή: «Στην καθαυτή φυσική οικονομία, στην οποία το αγροτικό προϊόν δεν μπαίνει καθόλου στο προτσές της κυκλοφορίας ή μπαίνει σ' αυτό μόνο ένα ασήμαντο μέρος του και ακόμα ένα σχετικά ασήμαντο μέρος του μέρους του προϊόντος, που αποτελεί το εισόδημα του γαιοκτήμονα, όπως γίνονταν λ.χ. σε πολλά αρχαία ρωμαϊκά λατιφούντια, καθώς και στα κτήματα του Καρόλου του Μεγάλου, και όπως γίνονταν [...] λίγο-πολύ στη διάρκεια όλου του Μεσαίωνα, το προϊόν και το υπερπρόϊόν των μεγάλων τσιφλικιών δεν αποτελούνταν καθόλου μόνο από προϊόντα της αγροτικής παραγωγής. Συμπεριλαμβάνει επίσης τα προϊόντα της βιομηχανικής εργασίας. Η οικιακή και η οικιακή μανουφакτούρα, σαν δευτερεύουσα παραγωγική δραστηριότητα της γεωργίας, που αποτελεί τη βάση, είναι ο όρος του τρόπου παραγωγής, πάνω στον οποίο στηρίζεται αυτή η φυσική οικονομία, τόσο στην ευρωπαϊκή αρχαιότητα και στον Μεσαίωνα όσο και σήμερα στην ινδική κοινότητα, εκεί όπου δεν έχει ακόμα καταστραφεί η παροδοσιακή οργάνωσή της» (Μαρξ, 2007β: 966).

από τους αγρότες δουλοπάροικους, ένα μέρος δινόταν στο φεουδάρχη ως πρόσοδος σε είδος και το υπόλοιπο πωλούνταν στην πόλη, όπου λειτουργούσε μια υποτυπώδης αγορά (Rubin, 1994: 29-34).

Η οικονομία της πόλης βασιζόταν στη «βιομηχανία» της εποχής που ήταν οργανωμένη σε συντεχνίες, οι οποίες αποτελούνταν από τεχνίτες με δικά τους εργαστήρια και εργασθήρια και απασχολούσαν περιορισμένο αριθμό βοηθών και μαθητευόμενων. Η παραγωγή βιομηχανικών αγαθών εξαντλούνταν από ορισμένο αριθμό πελατών και έπειτα από τους κατοίκους της πόλης ή τους αγρότες, που επισκέπτονταν την αγορά. Οι συντεχνίες λειτουργούσαν στη βάση αυστηρών κανόνων, τους οποίους τα μέλη έπρεπε να εφαρμόζουν και αφορούσαν στη ρύθμιση της παραγωγής, τον περιορισμό του ανταγωνισμού από άλλες συντεχνίες και τον καθορισμό των τιμών (Rubin, 1994: 30)¹⁷.

2.2.1 Η κρίση της φεουδαρχίας

Ο φεουδαρχικός τρόπος οργάνωσης της παραγωγής έφτασε κάποια στιγμή στα όριά του στην Ευρώπη του 14ου αιώνα, προκαλώντας μια κρίση των παραγωγικών δυνάμεων στο εσωτερικό των φεουδαρχικών σχέσεων παραγωγής, δεδομένου ότι σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο ο ΦΤΠ προσέκρουσε στα φυσικά όρια. Αυτή η πρόσκρουση συνδέεται με την αυξανόμενη πίεση που άσκησε η

κυρίαρχη τάξη των φεουδαρχών στους δουλοπάροικους για περαιτέρω αύξηση του πλεονάσματος. Το αποτέλεσμα ήταν η όξυνση της ταξικής σύγκρουσης εντός των φεουδαρχικών σχέσεων παραγωγής, κάνοντας περισσότερο «απωθητική» για τους δουλοπάροικους τη δύναμη της «φεουδαρχικής εκμετάλλευσης» (βλ. και Dobb, 2010: 88). Η πίεση αυτή αποδυνάμωσε την όποια «ελαστικότητα» των φεουδαρχικών σχέσεων παραγωγής, οι οποίες δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις αυξημένες ανάγκες παραγωγής.

Η κρίση που εκδηλώθηκε σχετίζεται με τη διατάραξη της εύθραυστης οικολογικής ισορροπίας στην αγροτική παραγωγή, η οποία προκλήθηκε από την εντατική χρήση της γης, τη δυσκολία εξεύρεσης νέων καλλιεργήσιμων γαιών και την έλλειψη κατάλληλων τεχνικών εξόρυξης πρώτων υλών (Anderson, 2001: 227-241). Η αγροτική εκκέρωση που βοήθησε την αναπαραγωγή της φεουδαρχίας ξεπέρασε τα όρια του εδάφους, η ποιότητα της καλλιεργούμενης γης χειρότερησε και η απόδοση έπεσε στις περιθωριακές γαίες, αφού οι υπάρχουσες τεχνικές μέθοδοι δεν ήταν ικανές να διατηρήσουν τα αναγκαία επίπεδα παραγωγής. Η πτώση της γεωργικής παραγωγής και η δημογραφική επέκταση επηρέασαν αρνητικά το εμπόριο και τη βιομηχανία. Λόγω των τεχνολογικών φραγμών παρουσιάστηκε δυσκολία στην εξόρυξη πολύτιμων μετάλλων, ξέσπασε νομισματική κρίση, τα νομίσματα υποτιμήθηκαν και προκλήθηκε σπειροειδής πληθωρισμός (Anderson, 2001: 227-230). Τα φυσικά εμπόδια που συνάντησε ο ΦΤΠ, δεν ήταν ο μοναδικός παράγοντας για την αποδιάρθρωσή του· επέδρασαν, όμως σε τέτοιο βαθμό ώστε να υπονομευθούν ακόμα περισσότερο οι ευάλωτες φεουδαρχικές σχέσεις παραγωγής.

Ο Wallerstein (1974: 37 κ.έ.) είδε τη μεσαιωνική κρίση ως συνδυασμό τριών παραγόντων. Ο πρώτος ήταν η καθοδική φάση του οικονομικού κύκλου της μεσαιωνικής οικονομίας. Ο δεύτερος η γενικευμένη τάση εμφάνισης των *φθινουσών αποδόσεων*, δεδομένου ότι έπειτα από αιώνες εκμετάλλευσης και απόσπασης της υπερεργασίας των

17. «Σ' αυτό το φεουδαρχικό σύστημα γαιοκτησίας αντιστοιχεί στις πόλεις η συντεχνιακή ιδιοκτησία, η φεουδαρχική οργάνωση των επαγγελματιών. Εδώ η ιδιοκτησία ήταν κυρίως εργασία κάθε ξεχωριστού ατόμου. Η ανάγκη για συνένωση εναντίον των οργανωμένων ληστών – ευγενών, η ανάγκη για αγορές προστατευμένες από την κοινότητα σε μια εποχή όπου ο βιομήχανος ήταν ταυτόχρονα έμπορος, ο αυξανόμενος συναγωνισμός των δουλοπάροικων που δραπέτευαν και συσσωρεύονταν στις αναπτυσσόμενες πόλεις, η φεουδαρχική δομή όλης της χώρας, όλα αυτά γέννησαν τις συντεχνίες. Το συσσωρευμένο βαθμιαία μικρό κεφάλαιο των ατομικών τεχνιτών και ο σταθερός τους αριθμός, σ' έναν αυξανόμενο πληθυσμό, ανέπτυξε τις υποδιαιρέσεις του συντεχνιτή και του μαθητευόμενου, πράγμα που δημιούργησε στις πόλεις μίαν ιεραρχία παρόμοια μ' αυτή του χωριού» (Μαρξ & Ένγκελς, 1997: 65).

δουλοπαρόικων, η παραγωγή κόλλησε, χωρίς να υπάρξει κάποια τεχνολογική πρόοδος που θα βελτιώνει τη γονιμότητα των εξαντλημένων εδαφών. Ο τρίτος ήταν οι αλλαγές στις κλιματικές συνθήκες, οι οποίες προκάλεσαν μείωση της παραγωγικότητας και αύξηση των επιδημιών. Ο καθένας από τους παραπάνω παράγοντες από μόνος του δεν μπορεί να παράσχει μία ολοκληρωμένη εξήγηση, καθώς, εκτός από την έλλειψη ικανών στατιστικών στοιχείων, παρόμοια φαινόμενα εμφανίστηκαν σε άλλα μέρη του κόσμου και σε διαφορετικές εποχές χωρίς ωστόσο να οδηγήσουν σε εκτεταμένη κρίση (Wallerstein, 1974: 37).

Σε μία ανάλογη συλλογιστική, ο Callinicos (2009: 126) αναφερόμενος στην κρίση του Μεσαίωνα τονίζει ότι ήταν αποτέλεσμα «ενός θανατηφόρου συνδυασμού τεχνικής στασιμότητας και αύξησης του πληθυσμού» που προκάλεσαν μια «μαλθουσιανή κρίση επιβίωσης» και οδήγησε σε ένταση του ταξικού πολέμου. Για τον Croutet (2001: 87-94 κ. έ.) η γενικευμένη κρίση του 14ου αιώνα ήταν απόρροια της «μαλθουσιανής παγίδας» που έπεσε ο ευρωπαϊκός φεουδαρχισμός. Στον πρώιμο Μεσαίωνα, η παραγωγή ήταν επεκτατική που εν συνεχεία έγινε εντατική, αλλά στον ύστερο Μεσαίωνα, δεδομένης της δυσκολίας να ξεπεραστούν τα φυσικά όρια, ο οικονομική ανάκαμψη ακολούθησε διαφορετικό δρόμο. Η ανάγκη εξεύρεσης νέων καλλιεργήσιμων γαιών, πρώτων υλών και νέων εμπορικών δρόμων, ήταν, επί της ουσίας, ανάγκη να υπερνικηθεί η «παγίδα των φθινουσών αποδόσεων».

Μια προσπάθεια ξεπεράσματος της κρίσης ήταν και η ευρωπαϊκή επέκταση- αποικιοκρατία. Επρόκειτο για μία λύση «εξωτερική», η οποία δεν θα βασιζόταν σε «μια εσωτερική διόρθωση», αφού κάτι τέτοιο ήταν αδύνατο δεδομένων των κοινωνικών και φυσικών φραγμών. Ο Wallerstein, καθώς φαίνεται να ακολουθεί την άποψη του Paul Sweezy (2010: 47-82)¹⁸, τονίζει ακόμα ότι:

«Με όρους ταξικής πάλης, [...] η υπερατλαντική επέκταση ήταν το μονοπάτι με τη μικρότερη ταξική αντίσταση, δεδομένης της [...] κρίσης, η οποία έφερε κοντά τα συμφέροντα που μέχρι τότε ήταν σε αντίθεση. Η κρίση της φεουδαρχίας ένωσε τα συμφέροντα των κρατών, των φεουδαρχών, και των καπιταλιστικών πόλεων-κρατών για χάρη της εξωτερικής επέκτα-

του (υπερπόντιου) εμπορίου και της ανάπτυξης των φεουδαρχικών πόλεων ήταν μέρος ενός πολύ ζωντανού διαλόγου τη δεκαετία του '50 (βλ. και Η μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, εκδ. Θεμέλιο). Η όλη συζήτηση επικεντρώθηκε στη διαφωνία του Sweezy και του Maurice Dobb σχετικά με τα αίτια της κατάρρευσης της φεουδαρχίας στην Ευρώπη και για το αν ήταν φεουδαρχική ή προκαπιταλιστική η κοινωνία της (Δυτικής) Ευρώπης κατά την «περίοδο της μετάβασης». Ο Dobb υποστήριξε ότι οι αιτίες κατάρρευσης πρέπει να εντοπιστούν στο εσωτερικό των φεουδαρχικών σχέσεων παραγωγής χωρίς να παραλείπει τη σημασία που είχαν οι «εξωτερικές δυνάμεις». Στην απάντησή του στον Sweezy, ο Dobb λέει ότι «υπήρξε αμοιβαία επενέργεια και των δύο: αν και [...] η πρωταρχική έμφαση θα πρέπει να δοθεί στις εσωτερικές αντιφάσεις [...] αφού αυτές είναι που προσδιορίζουν τη συγκεκριμένη μορφή και κατεύθυνση των αποτελεσμάτων που οφείλονται στην άσκηση των εξωτερικών επιδράσεων» (Dobb, 2010: 87). Εκτός από το διάλογο αυτό ακολούθησε ένας ακόμα, με αφορμή το άρθρο του Robert Brenner (1976: 30-75) στο περιοδικό *Past and Present*. Χρησιμοποιώντας το παράδειγμα της Αγγλίας του 15ου και 16ου αιώνα, ο Brenner υποστήριξε ότι ο μετασχηματισμός των σχέσεων μεταξύ φεουδαρχών και καλλιεργητών οδήγησε στη δημιουργία μιας ελεύθερης και ανταγωνιστικής αγοράς γης και εργασίας που ταυτόχρονα απέκλειε τους περισσότερους αγρότες. Από τα παλαιά τμήματα της κατηγορίας των ιδιοκτητών γαιών αφενός και από την ανελεύθερη αγροτιά με συνήθη δικαιώματα χρήσης της γης αφετέρου, δημιουργήθηκε μια νέα τριμερής δομή, που περιελάμβανε τους γαιοκτήμονες, τους ελεύθερους αγρότες που μίσθωναν τη γη και τους μισθωτούς εργάτες. Ο Brenner ονόμασε αυτή τη δομή «αγροτικό καπιταλισμό»: Οι μισθωτοί εργάτες ήταν πλήρως εξαρτημένοι από την αγορά –ένα αγροτικό προλεταριάτο– και οι μισθωτές αγρότες έπρεπε να ανταγωνίζονται στην αγορά γης προκειμένου να έχουν πρόσβαση στη γη. Το γεγονός αυτό ήταν ο κινητήριος μοχλός που οδήγησε στην αύξηση της παραγωγικότητας και την ανάπτυξη μιας ελεύθερης αγοράς εργασίας, απαραίτητη για την ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού. Ο Brenner συμπέρανε ότι οι μετασχηματισμοί των αγροτικών ταξικών δομών ήταν η κύρια αιτία της ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Αγγλία.

18. Η άποψη του Paul Sweezy περί «εξωτερικής λύσης» στη φεουδαρχική στασιμότητα μέσω

μοχλοί για τη σχηματιζόμενη τάξη των κεφαλαιοκρατών, ιδίως όμως οι στιγμές όπου ξαφνικά και με τη βία μεγάλες μάζες ανθρώπων αποσπούνται από τα μέσα ύπαρξής τους και πετιούνται στην αγορά εργασίας σαν προγραμμαμένοι προλετάριοι».

(Μαρξ, 2008: 740-741)

Η κυρίαρχη κοινωνική σχέση (και αντίθεση) κεφαλαίου-εργασίας στον καπιταλισμό είναι το αποτέλεσμα της διάλυσης εκείνων των κοινωνικών μορφών «όπου ο εργάτης είναι ιδιοκτήτης, ή ο ιδιοκτήτης εργάζεται. Όστε πάνω απ' όλα *διάλυση* της σχέσης προς τη γη –το έδαφος– σαν φυσικό όρο παραγωγής- που ο εργάτης σχετίζεται μ' αυτόν σαν τη δική του ανόργανη ύπαρξη- το εργαστήρι των δυνάμεων του και το πεδίο της θέλησής του» (Μαρξ, 1990: 375). Αυτή η διάλυση ολοκληρώνεται μέσα από το χωρισμό «των ανόργανων αυτών όρων της ανθρώπινης ύπαρξης απ' αυτή την ενεργό ύπαρξη- χωρισμός που ολοκληρώνεται για πρώτη φορά στη σχέση μισθωτής εργασίας και κεφαλαίου» (Μαρξ, 1990: 369).

3.2 Κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και ΚΤΠ

Η δημιουργία του ελεύθερου εργάτη και η μαζική μετατροπή της εργατικής δύναμης σε εμπόρευμα αποτέλεσαν:

«Το ουσιώδες χαρακτηριστικό (της οικονομικής δομής) του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Το τελευταίο είναι η ομολογία της σχέσης κυριότητας και κατοχής στον ταξικό “φορέα” της κυριότητας (της πραγματικής κυριότητας) με τον διαχωρισμό των ελεύθερων παραγωγών από την κατοχή των μέσων παραγωγής. Η πραγματική κυριότητα υποδηλώνει ότι οι ελεύθεροι εργάτες δουλεύουν προς όφελος της τάξης των ιδιοκτητών, χωρίς επιπλέον οικονομικό καταναγκασμό: την κυρίαρχη οικονομική δομή».

(Milios & Economakis, 2011: 228-229)

Ο άμεσος παραγωγός αποχωρίζεται τα μέσα παραγωγής και συντήρησης, καθίσταται «ελεύθερος» να διαθέσει την εργασιακή του δύναμη, η οποία γίνεται, σε μαζική κλίμακα, εμπόρευμα και τα μέσα παραγωγής και συντήρησης σταθερό και μεταβλητό, αντίστοιχα, κεφάλαιο. Οι άμεσοι παραγωγοί, ως φορείς μόνο της χρήσης των μέσων παραγωγής, πωλούν την εργασιακή τους δύναμη στο φορέα της πραγματικής (οικονομικής) κυριότητας, υφιστάμενοι την ιδιοποίηση της υπερεργασίας τους χωρίς την απαίτηση του εξωοικονομικού εξαναγκασμού (Economakis & Sotiropoulos, 2004). Σε αντίθεση με τους άλλους τρόπους παραγωγής, η οικονομική δομή είναι:

«Όχι μόνο καθοριστική σε τελευταία ανάλυση αλλά και κυριαρχική στη βάση της σύμπτωσης στο χωρισμό του άμεσου παραγωγού τόσο εκ της κυριότητας όσο και της κατοχής των μέσων παραγωγής και συντήρησης».

(Economakis & Sotiropoulos, 2004)

Ο ιδιαίτερος συνδυασμός και περιεχόμενο της αμοιβαίας σύνθεσης των κοινωνικών σχέσεων κυριότητας-κατοχής (σύμπτωση = πραγματική κυριότητα) και χρήσης-κατοχής (μη σύμπτωση = μη αναγκαιότητα εξωοικονομικού καταναγκασμού) συγκροτεί την ειδική ιστορική μήτρα του ΚΤΠ. Οι δύο βασικές κοινωνικές τάξεις (οι *καπιταλιστές* και οι *εργάτες*) είναι αποτέλεσμα του ειδικού ιστορικά συνδυασμού των τριών σχέσεων που συνθέτουν το ουσιώδες περιεχόμενο και το αποτέλεσμα των σχέσεων παραγωγής (Economakis & Sotiropoulos, 2004).

Στον ΚΤΠ η πραγματική κυριότητα συντελείται χωρίς τη στήριξη του εξωοικονομικού καταναγκασμού. Ο σκοπός της παραγωγής και ο κρίσιμος δομικά όρος αναπαραγωγής αυτού του τρόπου παραγωγής βρίσκεται στο κοινωνικό πεδίο της οικονομίας. Η καπιταλιστική παραγωγή αποκτά τη μορφή της γενικευμένης εμπορευματικής παραγωγής, με αποκλειστικό της σκοπό το κέρδος

μέσα από τη δημιουργία εμπορευμάτων, τα οποία θα πωληθούν στο κοινωνικό πεδίο της αγοράς. Στη βάση αυτή, η γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή είναι εγγεγραμμένη στον «γενετικό κώδικα» του ΚΤΠ εφόσον ο όρος αναπαραγωγής του δεν εξασφαλίζεται πρωτίστως από τον εξωοικονομικό καταναγκασμό (Economakis & Sotiropoulos, 2004).

3.3 Η ειδοποιός διαφορά του ΚΤΠ

Στον ΚΤΠ η αξία χρήσης και η ανταλλακτική αξία είναι ενοποιημένες στο εμπόρευμα²¹, το οποίο πωλείται και αγοράζεται στην αγορά, με αποκλειστικό σκοπό το κέρδος (Μαρξ, 2008: 199). Η αξία του προσδιορίζεται από τη δαπάνη για την αγορά της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας για την παραγωγή του, εκφραζόμενη αυτοτελώς ως ανταλλακτική αξία:

«Το εμπόρευμα είναι αξία χρήσης ή αντικείμενο χρήσης και “αξία”. Το εμπόρευμα παρουσιάζεται διπλό, δηλ. αυτό που είναι, μόλις η αξία του αποχτήσει δική της μορφή εμφάνισης που διαφέρει από τη φυσική του μορφή, τη μορφή της ανταλλακτικής αξίας, και τη μορφή αυτή δεν την έχει ποτέ όταν το εξετάζουμε απομονωμένα, αλλά πάντα μέσα στην αξιακή ή ανταλλακτική σχέση με ένα δεύτερο, διαφορετικό εμπόρευμα».

(Μαρξ, 2008: 74)

Σε αντίθεση με ότι συνέβαινε στους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, η εργασία στον ΚΤΠ καθίσταται εμπόρευμα, ελεύθερο προς πώληση, με δεδομένο ότι ο φορέας της δεν έχει κάτι άλλο να πουλήσει προκειμένου να επιβιώσει²². Η αξία της καθορίζεται,

όπως και κάθε άλλο εμπόρευμα, από το χρόνο εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή-αναπαραγωγή της και εκφράζεται από τη συνολική ποσότητα των εμπορευμάτων που χρειάζεται η συντήρηση και αναπαραγωγή αυτής της εργασίας: τα μέσα συντήρησης του εργαζόμενου (Μαρξ, 2008: 180-183).

Με διακύβευμα την υπεραξία και κίνητρο το κέρδος, σοβεί ο κεφαλαιοκρατικός ανταγωνισμός ο οποίος αποκτά διττό περιεχόμενο. Από τη μια μεριά, βρίσκεται ο ανταγωνισμός μεταξύ των ατομικών κεφαλαίων για το μέγιστο δυνατό κέρδος (βλ. Μαρξ, 2007β· Μαρξ, χ.χ.έ.) και από την άλλη, ο ανταγωνισμός μεταξύ αστικής και εργατικής τάξης. Αποτέλεσμα αυτού του (ταξικού) ανταγωνισμού είναι η «φρενίτιδα της παραγωγικότητας», η οποία οδηγεί στη διευρυμένη αναπαραγωγή των όρων της εμπορευματικής παραγωγής (Economakis & Sotiropoulos, 2004). Σε σχέση με τους προηγούμενους τρόπους παραγωγής όπου ο βαθμός μετασχηματισμού της φύσης ήταν μικρότερος, η εξασφάλιση της διευρυμένης εμπορευματικής παραγωγής συντελείται με τον υπέρμετρο μετασχηματισμό και χρήση των φυσικών δυνάμεων, ο οποίος εξυπηρετεί την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Κι αυτό διότι ο ΚΤΠ:

«Περικλείει μια τάση απόλυτης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, ανεξάρτητα από την αξία και την υπεραξία που περιέχεται σ' αυτή την τελευταία, ανεξάρτητα επίσης από τις κοινωνικές σχέσεις, μέσα στις οποίες συντελείται η κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ενώ, από την άλλη, έχει για σκοπό τη διατήρηση της υπάρχουσας κεφαλαιακής αξίας και την αξιοποίησή της στον ανώτατο βαθμό (δηλαδή, τη διαρκώς επιταχυνόμενη αύξηση αυτής της αξίας)».

(Μαρξ, 2007: 315)

μπορεί να πουλάει εμπόρευμα στα οποία έχει αντικειμενοποιηθεί η εργασία του. [...] είναι υποχρεωμένος να προσφέρει σαν εμπόρευμα για πώληση την ίδια την εργατική του δύναμη που υπάρχει μόνο στο ζωντανό του σώμα» (Μαρξ, 2008: 181).

21. «Ο πλούτος των κοινωνιών όπου κυριαρχεί ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής εμφανίζεται σαν ένας “τεράστιος σωρός από εμπόρευμα”, και το ξεχωριστό εμπόρευμα σαν η στοιχειώδεια μορφή του» (Μαρξ, 2008: 49).

22. «[Ο] κάτοχος της εργατικής δύναμης, αντί να

Η κινητήρια δύναμη του ΚΤΠ προκαλεί την παραγωγή όσο το δυνατόν περισσότερων εμπορευμάτων, ώστε να αποκτήσει ένα χαρακτήρα που μοιάζει να είναι: «Παραγωγή για την παραγωγή – παραγωγή σαν αυτοσκοπός» (Μαρξ, χ.χ.έ.: 126). Μια τέτοια διαδικασία δημιουργεί συνθήκες υπερεκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης και συνεπάγεται τη γρήγορη εξάντληση των φυσικών πόρων, θέτοντας το ευρύτερο οικοσύστημα σε μεγάλο κίνδυνο (Λιοδάκης, 2011: 89). Όμως, αυτή η οικολογική υποβάθμιση είναι απαραίτητη για τον καπιταλισμό στον ίδιο βαθμό με την επιδίωξη για κέρδος, το οποίο εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από αυτή (Foster, 2002). Το κίνητρο του κέρδους στον ΚΤΠ έχει επαναστατικοποιήσει τη σχέση παραγωγής και φύσης, ώστε το κεφάλαιο να οικειοποιείται σε τρομακτική έκταση τη φύση, με σκοπό την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Το αποτέλεσμα αυτής της οικειοποίησης, που στη βάση της βρίσκεται το κίνητρο του κέρδους και ο καπιταλιστικός ανταγωνισμός, είναι αιτία ανάπτυξης αλλά και παράγοντας κρίσης και δημιουργίας καταστροφών, με ευρύτερο αντίκτυπο, στη φύση.

3.4 ΚΤΠ και περιβαλλοντική υποβάθμιση: τα δύο είδη κρίσεων²³

Υπάρχουν δύο ειδών περιβαλλοντικών κρίσεων: Το πρώτο είδος εμφανίζεται όταν η κεφαλαιακή συσσώρευση απειλείται από τους περιβαλλοντικούς περιορισμούς στις προμήθειες των απαιτούμενων υλικών αξιών χρήσης (Burkett, 2006: 294· 1999: 107). Η κρίση προκύπτει από την αύξηση των τιμών των πρώτων υλών, ώστε να επακολουθεί μία πτώση της κερδοφορίας του κεφαλαίου. Είναι αντίστοιχη με την περιβαλλοντική κρίση κερδοφορίας (Μαρξ 2007β). Το δεύτερο είδος περιβαλλοντικής κρίσης αφορά στην καπιταλιστική υποβάθμιση

των συνθηκών της ανθρώπινης ανάπτυξης και υγείας (Burkett, 2006: 294· 1999: 107).

3.4.1 Πρώτο είδος κρίσης

Στον ΚΤΠ η φύση εμπλέκεται στην παραγωγή και επηρεάζεται από την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Η συμμετοχή της επιδρά θετικά στην αύξηση του ποσοστού υπεραξίας, εν τούτοις όμως επενεργεί και ως παράγοντας κρίσης. Η εμπλοκή της φύσης στην εκδήλωση μιας οικονομικής κρίσης συνδέεται με τις πρώτες ύλες και την προμήθειά τους. Η επίδραση των διακυμάνσεων των τιμών των πρώτων υλών, ως αναπόσπαστο στοιχείο του σταθερού κεφαλαίου, επηρεάζει αρνητικά το ποσοστό κέρδους (νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους) εξαιτίας της ανόδου της αξιακής (οργανικής) σύνθεσης του κεφαλαίου (Economidou & Papalexίου, 2016: 41). Όταν η τιμή της πρώτης ύλης μειώνεται τότε το ποσοστό κέρδους αυξάνεται, ενώ ισχύει και το αντίστροφο:

«Η πρώτη ύλη [...] αποτελεί ένα από τα κύρια συστατικά του σταθερού κεφαλαίου. Όταν οι άλλοι όροι μένουν οι ίδιοι, πέφτει και ανεβαίνει το ποσοστό κέρδους σε αντίστροφη κατεύθυνση από την τιμή της πρώτης ύλης. [...] Κατανοεί κανείς, επομένως, τη μεγάλη σημασία που έχει για τη βιομηχανία η κατάργηση ή η μείωση των δασμών στις πρώτες ύλες».

(Μαρξ, 2007β: 139)

Οι διακυμάνσεις των τιμών των πρώτων υλών μπορεί να προκαλέσουν οικονομικές κρίσεις ή και καταστροφές στη διαδικασία αναπαραγωγής του κεφαλαίου (Μαρξ, 2007β: 153). Γιατί οι αλλαγές που συντελούνται «είτε λόγω οικονομίας σε σταθερό κεφάλαιο, είτε λόγω διακυμάνσεων της τιμής της πρώτης ύλης», επηρεάζουν «το ποσοστό του κέρδους, ακόμα και στην περίπτωση που αφήνουν εντελώς άθικτο το μισθό εργασίας, επομένως και το ποσοστό και τη μάζα της υπεραξίας» (Μαρξ 2007β: 137-138).

Ως εκ τούτου, το («οικολογικό») κόστος που επιφέρει για το ατομικό κεφάλαιο μια ενδεχόμενη αύξηση της τιμής της πρώτης ύλης – αναγκαία για τη διεξαγωγή της παραγωγής– μπορεί να προκαλέσει γενική κρίση κερδοφορίας (Foster, 2002).

Εδώ ακριβώς ο μαρξικός νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους λόγω της αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου συνδέεται με την αύξηση του οικολογικού κόστους και την αδυναμία του μηχανισμού των τιμών να το ενσωματώσει. Η οικονομική κρίση εκδηλώνεται εξαιτίας της περιορισμένης παροχής των γεωργικών προϊόντων που χρησιμοποιούνται ως μέσα διαβίωσης των εργαζομένων ή ως βιομηχανικά υλικά. Οι ελλείψεις στη γεωργία απειλούν τις υλικές προϋποθέσεις του κεφαλαίου απόσπασης επιπλέον εργασίας, η οποία αντικειμενοποιείται στα εμπορεύματα (Burkett, 1999: 131). Μια κακή συγκομιδή στη γεωργία αυξάνει τις τιμές των πρώτων υλών, αφού κάθε ώρα εργασίας που ξοδεύεται στην παραγωγή αγροτικών προϊόντων συνεπάγεται μια μικρότερη ποσότητα αξιών χρήσης:

«Οι πρώτες και οι βοηθητικές ύλες, ακριβώς όπως ο μισθός εργασίας, αποτελούν συστατικά μέρη του κυκλοφορούντος κεφαλαίου: [μια] άνοδος της τιμής της πρώτης ύλης μπορεί να περικόψει ή να φρενάρει ολόκληρο το προτσές αναπαραγωγής, όταν η τιμή, που εισπράχθηκε από την πούληση του εμπορεύματος, δεν επαρκεί για να αναπληρώσει όλα τα στοιχεία του εμπορεύματος».

(Μαρξ, 2007β: 142)

Στις διαταραχές της παροχής πρώτων υλών εμπλέκεται η ανεξέλεγκτη συσσώρευση του κεφαλαίου, η οποία δημιουργεί ανισορροπίες μεταξύ της τάσης του κεφαλαίου για απεριόριστη επέκταση και των υλικών ορίων της παραγωγής με δεδομένες φυσικές και κοινωνικές συνθήκες. Οι φυσικές συνθήκες παρουσιάζονται ως τελικό όριο, μαζί με την έκταση της αγοράς, στην εφικτή αύξηση

της βιομηχανικής παραγωγής και συσσώρευσης (βλ. και Μαρξ, 2008: 467-Εconomakis & Palalexίου, 2016). Έτσι, εκδηλώνεται μια αντίφαση μεταξύ της επιτάχυνσης της παραγωγικής διαδικασίας και των φυσικών νόμων και ρυθμών που διέπουν την παραγωγή των υλικών:

«Οι φυτικές και ζωικές πρώτες ύλες των οποίων η αύξηση και η παραγωγή υπόκεινται σε ορισμένους οργανικούς νόμους και συνδέονται με ορισμένα φυσικά χρονικά διαστήματα, δεν μπορούν [...] να αυξάνονται απότομα στον ίδιο βαθμό, όπως λ.χ. οι μηχανές και το άλλο πάγιο κεφάλαιο, το κάρβουνο, τα μεταλλεύματα κ.λπ., η αύξηση των οποίων –όταν προϋποτίθενται οι υπόλοιποι φυσικοί όροι– μπορεί να συντελεστεί σε συντομότερο χρονικό διάστημα σε μια βιομηχανικά αναπτυγμένη χώρα. Γι' αυτό είναι δυνατό [...] η παραγωγή και η αύξηση του μέρους του σταθερού κεφαλαίου, που αποτελείται από πάγιο κεφάλαιο, από μηχανές κ.λπ., να αποκτήσει σημαντικό προβάδισμα σε σχέση με το μέρος, που αποτελείται από οργανικές πρώτες ύλες, έτσι που η ζήτηση αυτών των πρώτων υλών να αυξάνει γρηγορότερα από την προσφορά τους και γι' αυτό να ανεβαίνει η τιμή τους».

(Μαρξ, 2008: 153-154)

Η βάση των διαταραχών στην ποσότητα και των διακυμάνσεων των τιμών των πρώτων υλών είναι η ανισορροπία μεταξύ των αυξανόμενων υλικών απαιτήσεων του βιομηχανικού κεφαλαίου και των φυσικών συνθηκών της παραγωγής. Αυτή η ανισορροπία επιδιδνώνεται, καθώς ο καπιταλισμός ωριμάζει:

«Όσο πιο αναπτυγμένη είναι η κεφαλαιοκρατική παραγωγή και όσο μεγαλύτερα είναι, επομένως, τα μέσα για μια απότομη και εξακολουθητική αύξηση του μέρους του σταθερού κεφαλαίου, που αποτελείται από μηχανές κ.λπ., όσο πιο γρήγορα συντελείται η συσσώρευση [...], τόσο μεγαλύτερη είναι η σχετική υπερπαραγωγή μηχανών και άλλων στοιχείων του

πάγιου κεφαλαίου και τόσο πιο συχνή η σχετική υποπαραγωγή των φυτικών και ζωικών πρώτων υλών, τόσο πιο χτυπητή γίνεται η άνοδος της τιμής τους και ο αντίστοιχος αντίκτυπός της.

(Μαρξ, 2007β: 154)

Η περιβαλλοντική κρίση όμως είναι και κρίση της ανθρώπινης υγείας και ανάπτυξης στην οποία εμπλέκεται η χωρική οργάνωση της καπιταλιστικής παραγωγής.

3.4.2 Δεύτερο είδος κρίσης

Το δεύτερο είδος περιβαλλοντικής κρίσης σχετίζεται με την καπιταλιστική υποβάθμιση των συνθηκών της ανθρώπινης ανάπτυξης (Βλ. και Burkett 2006: 294). Αυτή η περιβαλλοντική κρίση συνδέεται με τις συνέπειες της καπιταλιστικής ανάπτυξης στις φυσικές συνθήκες και την ανθρώπινη ζωή. Η ανάλυση του Μαρξ ανέδειξε ότι οι συνέπειες στην υγεία, από την αύξηση των αστικών αποβλήτων, συνδέονται με τη μείωση της γονιμότητας του εδάφους, αφού οι αστικές βιομηχανικές συγκεντρώσεις διαταράσσουν τους βιοφυσικούς και γεωλογικούς κύκλους με τους οποίους επιστρέφονται τα θρεπτικά συστατικά στη γη (άζωτο, φώσφορος), καθιστώντας την στεία:

«Η κεφαλαιοκρατική παραγωγή [...] διαταράσσει την ανταλλαγή της ύλης ανάμεσα στον άνθρωπο και τη γη [καταστροφοντας] τη σωματική υγεία των εργατών των πόλεων και την πνευματική ζωή των εργατών της υπαίθρου. [...] Και όσο περισσότερο μια χώρα [...] ξεκινάει από τη βιομηχανία σαν το φόντο της ανάπτυξής της, τόσο πιο γρήγορο είναι αυτό το προτσές της καταστροφής. Επομένως, η κεφαλαιοκρατική παραγωγή αναπτύσσει μόνο την τεχνική και το συνδυασμό του κοινωνικού προτσές παραγωγής υποσκάφτοντας ταυτόχρονα τις πηγές απ' όπου αναβρύζει κάθε πλούτος: τη γη και τον εργάτη».

(Μαρξ 2008: 522-523)²⁴

Ο χωρικός και τεχνολογικός μετασχηματισμός του καπιταλισμού διαστρέφει με την παραγωγή τις φυσικές συνθήκες που συνδέονται με την ανθρώπινη ανάπτυξη. Η συγκέντρωση κολοσσίων σε μέγεθος και ισχύ παραγωγικών δυνάμεων (βιομηχανία, πληθυσμός) στις αστικές περιοχές, καθώς και η καπιταλιστική εκβιομηχάνιση της γεωργίας οδηγεί σε ερήμωση μη καπιταλιστικής προσδοφώρων τμημάτων της υπαίθρου, συμβάλλοντας σε ένα τρόπο κυκλοφορίας της ύλης που είναι περιβαλλοντικά μη βιώσιμος και άμεσα επικίνδυνος για την ανθρώπινη υγεία. Η σύνδεση της μεγάλης βιομηχανίας, της γεωργίας και της μείωσης της γονιμότητας του εδάφους και της καταστροφής «της φυσικής δύναμης των ανθρώπων» γίνεται και στο κεφάλαιο 47 του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* όπου ο Μαρξ λέει χαρακτηριστικά:

«[...] η μεγάλη γαιοκτησία περιορίζει τον αγροτικό, πληθυσμό σε ένα διαρκώς μειωνόμενο κατώτατο όριο και αντιπαρθέτει σ' αυτόν έναν διαρκώς αυξανόμενο πληθυσμό, στριμωγμένο σε μεγάλες πόλεις. Έτσι, δημιουργεί όρους που προκαλούν ένα αγιάτρευτο ρήγμα στη συνοχή της κοινωνικής και υπαγορευόμενης από τους φυσικούς νόμους της ζωής ανταλλαγής της ύλης, με αποτέλεσμα να σπαταλάται η δύναμη του εδάφους».

(Μαρξ, 2007β: 999)

Επιπλέον, οι επιπτώσεις στην υγεία της εργατικής τάξης είναι πολύ πιο έντονες, αφού στις περιοχές όπου κατοικούσαν τα εργατικά στρώματα δεν υπήρχαν οι στοιχειώδεις συνθήκες στέγασης, υγιεινής, πρόσβασης σε καθαρό φαγητό και νερό. Ο Μαρξ καταπιάνεται με αυτό το ζήτημα και στον πρώτο τόμο

προκειμένου «να περιγράψει μια σειρά πολύπλοκων, δυναμικών και αλληλεξαρτώμενων αναγκών και σχέσεων που γεννήθηκαν και αναπαράγονται [...] στον καπιταλισμό», καθώς αντιπροσωπεύει: «την υλική αποξένωση των ανθρώπων εντός της καπιταλιστικής κοινωνίας από τις φυσικές συνθήκες που διαμορφώνουν τη βάση της ύπαρξης των ανθρώπων».

του Κεφαλαίου όπου και αναδεικνύει τις κοινωνικές ανισότητες που αναδύονται στο πλαίσιο των περιβαλλοντικών υποβαθμίσεων του καπιταλισμού (βλ. Μαρξ, 2008: 664-671, 678- 692).

Τέλος, το περιβάλλον ως σύνολο, ανεξάρτητα αν ενσωματώνεται ή όχι στην καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής εμπίπτει στη δεύτερη κρίση. Ωστόσο, η εμφάνιση αυτής της δεύτερης κρίσης δεν συνεπάγεται σε κάθε περίπτωση την πτώση της κερδοφορίας του κεφαλαίου. Και αυτό γιατί η δεύτερη κρίση αφορά όχι μόνο στις ενσωματωμένες αλλά και στις μη ενσωματωμένες συνθήκες της ανθρώπινης ανάπτυξης στην καπιταλιστική παραγωγή, η καταστροφή των οποίων δεν επηρεάζει την κερδοφορία του κεφαλαίου (Economakis & Papalexίου 2016: 46). Και εφόσον η περιβαλλοντική υποβάθμιση δεν επιδρά στην κερδοφορία του κεφαλαίου, δεν υπάρχει κάποιος μηχανισμός ρύθμισης για την αντιμετώπιση της περιβαλλοντικής καταστροφής, όπως μέσω των τιμών ή κάποιας άλλης διορθωτικής παρέμβασης, π.χ. μέσω του κράτους (βλ. Economakis & Papalexίου, 2016: 43-47).

4. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Εκκινώντας από μια συγκριτική καταγραφή των χαρακτηριστικών που συγκροτούν τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής στη δουλκτοκτοσία, τη φεουδαρχία και τον καπιταλισμό επιχειρήθηκε μια κριτική αξιολόγηση της μετασχηματιστικής επιρροής που άσκησαν στη φύση. Συμπεραίνεται ότι η επιρροή που άσκησε ο μετασχηματισμός των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής στη φύση ήταν απείρως μικρότερη σε σχέση με σήμερα. Η ιστορία των προβιομηχανικών κοινωνιών είναι γεμάτη από «παραδείγματα κοινωνικής κατάρρευσης» που προέρχεται από την περιβαλλοντική λεηλασία εν τούτοις, η κατάρρευσή τους οφείλεται μόνο «εν μέρει σε περιβαλλοντικούς παράγοντες» (Foster, 1999: 36). Η τεχνολογική καθυστέρηση

στη δουλκτοκτοσία και η αδυναμία της να ενσωματώσει τις τεχνολογικές καινοτομίες στην παραγωγή συνετέλεσαν στην παρακμή της. Στη φεουδαρχία η εμφάνιση των φυσικών ορίων και η αδυναμία της παραγωγής να καταστήσει αυτά τα όρια πιο ελαστικά υπέσκαψε την παραγωγικότητα της φεουδαρχικής οικονομίας και τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και οδήγησε στη διαμόρφωση των κοινωνικών και υλικών προϋποθέσεων έλευσης του ΚΤΠ.

Στον ΚΤΠ, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε προηγουμένως, η οικονομική δομή είναι κυρίαρχη και συντελείται χωρίς τη στήριξη του εξωοικονομικού καταναγκασμού. Ο σκοπός της παραγωγής και αναπαραγωγής του ΚΤΠ βρίσκεται στο κοινωνικό πεδίο της οικονομίας, ενώ η γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή έχει αποκλειστικό σκοπό το κέρδος από την πώληση εμπορευμάτων στην αγορά. Σε αντίθεση με τους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, η εργασία στον ΚΤΠ καθίσταται εμπόρευμα, ελεύθερο προς πώληση και η αξία της καθορίζεται, όπως κάθε άλλο εμπόρευμα, από το χρόνο εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή-αναπαραγωγή της.

Σε σχέση με τους προγενέστερους τρόπους παραγωγής όπου ο βαθμός μετασχηματισμού και επιρροής στη φύση ήταν μικρότερος, η τάση απόλυτης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και η εξασφάλιση της διευρυμένης αναπαραγωγής της εμπορευματικής παραγωγής συντελείται με τον υπέρμετρο μετασχηματισμό και χρήση των φυσικών δυνάμεων. Το κίνητρο του κέρδους στον καπιταλισμό επαναστατικοποιεί τη σχέση παραγωγής και φύσης, με το κεφάλαιο να οικειοποιείται σε τρομακτική έκταση τη φύση με σκοπό την αυξημένη παραγωγή υπεραξίας. Η οικειοποίηση αυτή, που στη βάση της βρίσκεται το κίνητρο του κέρδους και ο καπιταλιστικός ανταγωνισμός, είναι αιτία καπιταλιστικής ανάπτυξης, αλλά και παράγοντας οικονομικής κρίσης και δημιουργίας καταστροφών, με ευρύτερο αντίκτυπο στη φύση, την κοινωνία και την ανθρώπινη υγεία. **T**

- Ελληνόγλωσση Anderson, P.** (2001), *Από την αρχαιότητα στον φεουδαρχισμό*, Αθήνα, Οδυσσέας.
- Dobb, M., P. M. Sweezy κ.ά.** (2010), *Η μετάβαση από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό*, Θεμέλιο.
- Harnecker, M.** (χ.κ.έ), *Βασικές έννοιες του ιστορικού υλισμού*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Λιοδάκης, Γ.** (2011), «Πολιτική οικονομία, καπιταλισμός και βιώσιμη ανάπτυξη», *Ουτοπία*, τ. 93: 79-101.
- Marx, K.** (1982), *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, Εισαγωγή E.J. Hobsbawm [συλλογή κειμένων], Αθήνα: Κάλβος.
- Μαρξ, Κ.** (1989), *Grundrisse. Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, Τόμος Α'. Αθήνα: Στοχαστής.
- Μαρξ, Κ.** (1990), *Grundrisse. Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, Τόμος Β'. Αθήνα: Στοχαστής.
- Μαρξ, Κ.** (χ.κ.έ), *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*, Αθήνα, Α/συνέχεια.
- Μαρξ, Κ.** (2007α), *Το Κεφάλαιο*, τόμος 2ος, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ.** (2007β), *Το Κεφάλαιο*, τόμος 3ος, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ.** (2008), *Το Κεφάλαιο*, τόμος 1ος, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. & Έγκελς Φ.** (1997), *Η γερμανική ιδεολογία*, τόμος 1ος, Αθήνα, Gutenberg.
- Μηλιός, Γ.** (1997), *Τρόποι παραγωγής και μαρξιστική ανάλυση*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Μηλιός, Γ., Γ. Οικονομάκης & Σ. Λαπατσιώρας** (2000), *Εισαγωγή στην οικονομική ανάλυση*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μποτετζιάγας, Ι.** (2010), *Η ιδέα της φύσης- Απόψεις για το περιβάλλον από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας*, Αθήνα, Κριτική.
- Οικονομάκης, Γ.** (2000), *Ιστορικοί τρόποι παραγωγής, καπιταλιστικό σύστημα & γεωργία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Οικονομάκης Γ. & Γ. Παπαλεξίου** (2012), «Εξωτερικές περιβαλλοντικές επιβαρύνσεις, νεοκλασική και μαρξιστική ανάλυση: μια θεώρηση». *Θέσεις*, τ. 120: 101-123.
- Rubin I. I.** (1994), *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, Αθήνα, Κριτική.
- Ξενογλωσση Benton, T.** (1989), «Μαρξισμός και φυσικά όρια: Μια οικολογική κριτική και ανασύνθεση», στο Α. Βλάχου (επιμ.), *Φύση, κεφάλαιο και κοινωνία*, Αθήνα - Κριτική: σελ. 115-169.
- Burkett, P.** (1998), «Labour, Eco-Regulation, and Value: A Response to Benton's Ecological Critique of Marx». *Historical Materialism* 3, pp. 119-144.
- Burkett, P.** (1999), *Marx and Nature: A red and green perspective*, New York: St. Martin's Press.
- Burkett, P.** (2006), *Marxism and Ecological Economics: Toward a Red and Green Political Economy*, Leiden: Brill.
- Brenner, R.** (1976), «Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe», *Past & Present* 70, pp. 30-75.
- Castree, N.** (2000), «Marxism and the Production of Nature». *Capital & Class*, 72, pp. 5-36.
- Colletti, L.** (1972), *From Rousseau to Lenin: Studies in Ideology and Society*, London: New Left Books.
- Crouzet, F.** (2001), *A History of the European Economy, 1000-2000*, USA: The University Press of Virginia.
- Economakis, E. G. & D. P. Sotiropoulos** (2004), «Modes of Production, Commodity and Money: A plan of study», *Journal of Applied Economics and Management* 2:1, pp. 93-118.
- Economakis, G. & G. Papalexou** (2016), «Environmental Degradation and Crisis: A Marxist Approach», *Capitalism, Nature, Socialism* 27:1, pp. 34 - 51.
- Foster, J. B.** (2000β), *Marx's Ecology, Materialism and Nature*, Monthly Review Press: New York.
- Foster, J. B.** (2002), «Capitalism and Ecology: The Nature of the Contradiction» *Monthly Review* 54: 2, pp. 6-16 (διαθέσιμο στο: <http://monthlyreview.org/2002/09/01/capitalism-and-ecology>).
- Grundmann, R.** (2007), «Ο μαρξισμός ενώπιον της οικολογικής πρόκλησης», στο Α. Βλάχου (επιμ.), *Φύση, κεφάλαιο και κοινωνία*, Αθήνα, Κριτική: σ.171- 98.
- Hughes, D. J.** (1983), «How the Ancients Viewed Deforestation», *Journal of Field Archaeology*, 10:4, pp. 435-445: (διαθέσιμο το: <http://www.jstor.org/stable/5294666>).
- Hughes, D. J.** (1995), *Pan's Travail: Environmental Problems of Ancient Greeks and Romans*, John Hopkins University Press, Baltimore.
- Lichtman, R.** (1990), «Η παραγωγή της ανθρώπινης φύσης με τη διαμεσολάβση της ανθρώπινης φύσης», στο Α. Βλάχου (επιμ.), *Φύση, κεφάλαιο και κοινωνία*, Αθήνα - Κριτική: σελ. 21-64.
- Solow, R. M.** (1974), «The Economics of Resources or the Resources of Economics», *American Economic Review*, 64: 2, pp. 1-14.
- Ste. Croix, G. E. M., de** (1983), *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, London, Duckworth.
- Stiglitz, J. E.** (1974), «Growth with Exhaustible Natural Resources: Efficient and Optimal Growth Paths», *Review of Economic Studies*, (Symposium on the Economics of Exhaustible Resources) 41, pp. 123-137.
- Wallerstein, I.** (1974), *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, Vol. I, New York/London, Academic Press.